

ETİK ÖNERMELERİN ÇÖZÜMÜ

Hüseyin Batuhan

Şu üç önermeyi göz önünde tutalım:

1. Bir üçgenin iç açıları toplamı 180° dir.
2. Su deniz seviyesinde 100° de kaynar.
3. Yalan söylemek kötüdür.

İlk bakışta bu üç önerme de bize bir şey bildiriyorlar; gramer yapıları bakımından da aralarında bir ayrım yok. Yalnız, bu önermeler arasında, dile getirdikleri bilginin özü bakımından hiç bir ayrım yok mu acaba?

En iyisi bu önermeleri birer birer çözümlemek. Şimdi soralım: Birinci önerme ne çeşit bir bilgiyi dile getiriyor?

Daha ilk bakışta görüldüğü gibi, matematik, daha doğrusu geometrik bir bilgiyi, değil mi? Bu türlü önermelerin özelliği, *analitik*, başka bir deyimle, *deduktif* olmalarıdır; bunlar bize dış-dünya, ya da nesnelere üzerine bir şey öğretmezler, yalnız doğruluğu kabul edilen ilkelerden (aksiyom, postula, tanım gibi) mantık kurallarına uygun olarak ne gibi sonuçlar çıkarılabileceğini gösterirler. Dolayısıyla bu türlü önermelerin doğruluğu, ya da yanlışlığı, sözü geçen ilkelerden çıkıp çıkmadıklarını göstermek, bir başka deyimle, öncüllere geri götürülmek suretiyle anlaşılır; buna *kantlama* (demonstration) diyoruz. Yalnız, kesin olan bir şey varsa, o da bu çeşit önermelerin ya doğru, ya da yanlış olduklarıdır.

Şimdi ikinci önermeyi görelim: Bu önerme ne çeşit bir bilgiyi dile getiriyor?

Nesnelerle, ya da olaylarla ilgili bir bilgiyi, değil mi? Bu türlü önermelerin özelliği, *deduktif* bir yoldan değil, doğrudan doğruya *gözlem* ve *deneme* ile elde edilmeleridir. Gerçi bu çeşit önermeler de ya doğrudur, ya yanlış, ama burada *matematik kesinlik* anlamında doğruluk değil, ancak *yaklaşık* (approximatif) bir “doğruluk”, başka bir adıyla, *doğrum sulu* (probabilité) söz konusudur. Günlük hayatta olduğu gibi bilimde de, bu türlü “doğruluk” bize yeter de artar bile. Bu çeşit bilgilerin doğruluğu ve yanlışlığı da gene gözlem ve deneme ile kontrol edilebilir. Bu kontrole da *doğrulama* (verification) diyoruz.

Kalıyor üçüncü önerme: Acaba bu ne çeşit bir önermedir? Birinci, ya da ikinci kategoriye sokulabilir mi? Başka bir deyimle, bu önermenin de *kesin*, ya da *doğrum sulu* bir bilgiyi dile getirdiği söylenebilir mi? Eğer öyleyse, bu önerme de, ötekiler gibi, *kanıtlanabilir*, ya da *doğrulanabilir* mi? Bu önermenin matematikle ilgisi olmadığı daha ilk bakışta belli oluyor. Şu halde, olsa olsa bu önerme dış-dünya ile, olaylarla ilgili bir önerme olabilir. “Yalan söylemek” söz konusu olduğuna göre, insanların davranışlarını aydınlatan bir bilgi veriyor bize bu önerme. “Bu masa ceviz ağacından yapılmıştır” önermesi nasıl bize masanın bir özelliğini bildiriyorsa, “yalan söylemek kötüdür” önermesi de, hiç değilse görünüşte, yalan söylemenin bir niteliğini bildirmek istiyor. Yalnız, bu iki önermenin *özce* bir olduğu söylenebilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için, ilkin şu soruyu cevaplandırmamız gerekiyor: Bu önermeyi de öteki önerme gibi *doğrulamak* mümkün müdür? Başka bir deyimle: Bu önerme *doğru*, ya da *yanlış* olabilir mi?

“Bu masa ceviz ağacından yapılmıştır” önermesi ya doğrudur, ya yanlış, çünkü biz masanın ceviz olup olmadığını gözlem, gerekirse deneme, yoluyla meydana çıkarabiliriz; bunun için “masa” ve “ceviz” sözlerinin mânası üzerinde anlaşmış olmamız yetiştir. Aynı şeyi “yalan söylemek kötüdür” önermesi için de söyleyebilir miyiz? Bir sözün “yalan” olup olmadığı üzerinde anlaşmamızı, “yalan” sözünün herkesçe bilinen *belli* bir anlamı olduğunu kabul edelim; “yalan” denilen eylemin aynı zamanda, kendiliğinden, “kötü” yüklemine de içerdiğini, başka bir deyimle, “kötülük” ün “yalan-söylemenin” onsuz-olunamaz bir niteliği oldu-

ğunu söyleyebilir miyiz? Eğer “yalan söylemek kötüdür” sözü, matematik önermelerde olduğu gibi, “ $2 \times 2 = 4$ ” türünden bir t o t o l o j i değilse, bu sözün o l a y s a l ya da d e n e y s e l önermeler gibi d o ğ r u l a n a b i l m e s i lâzımdır. Bunun için “kötülük” niteliğinin “yalan-söyleme” eyleminde g ö z l e n e b i l m e s i gerekir. Bu mümkün mü? Hayır. Açıklyalım.

Bir önermenin doğru ya da yanlış olabilmesi için, ya fikirlerimiz arasındaki bir mantık bağlantısını, ya da nesnelere ilgili bir durumu, bir olayı dile getirmesi gerekir. “Yalan söylemek kötüdür” önermesi ne böyle bir bağlantıyı, ne de bir olayı dile getiriyor. O halde, bu önermeyle anlatılmak istenen nedir? Bu önerme bir *isteği* dile getiriyor. Aldatıcı dış-formuna rağmen, bu önerme ö z c e bir b u y r u k (imperatif) tan başka bir şey değildir. Zaten bu önermenin bizce mânalı olabilmesi için, bizde şöyle bir çağrışıma yol açması gerekir: “Yalan söylemek kötüdür, çünkü, yalan söylersen...” Kısaca, bu önermenin gerçek formu “yalan söyleme!” dir. “Masa ceviz ağacından yapılmıştır” önermesi ya doğrudur, ya yanlış; aynı şeyi “yalan söyleme!..” buyruğu için de söyleyebilir miyiz? Başka bir deyimle, bir b u y r u ğ u doğrulamak, ya da yanlışlamak mümkün mü? Hayır, çünkü burda olan bir şey, bir durum söz konusu değil; bana sadece, yalan söylersem, bunun benim için zararlı bir takım sonuçlar doğurabileceği anlatılmak isteniyor. Nasıl “kapıyı aç!..” buyruğu ne yanlış, ne doğruysa, “yalan söyleme!..” sözü de ne yanlış, ne doğrudur. Aslında bu söz bir ö n e r m e bile değildir, çünkü önerme olabilmesi için, gerçek ya da mümkün bir olayı, bir durumu dile getirmesi gerekir. “X... sık sık yalan söyler” önermesi böyle bir önermedir, dolayısıyla, ya doğrudur, ya yanlış. Herhangi bir i s t e ğ i n ifadesi olan bir b u y r u k (imperatif) doğru ya da yanlış olamaz, çünkü burda olmuş bitmiş bir olay yok, adı üstünde, bir i s t e k var; bir şeyi isteyip istememek elimizde olduğu gibi, bir b u y r u ğ u yerine getirip getirmemek de elimizdedir. Dış-formu bakımından “kapı açıktır” önermesini andıran “yalan söylemek kötüdür” sözü de, “yalan söyleme!..” b u y r u ğ u n a inandırıcı ve bağlayıcı bir h a k i k a t görünüşü kazandırma çabasının ürünü olabilir. Ama bazan buyrukları kendi formlarında dile getirmek daha da etkili olabilir. Nitekim T e v r a t 'ta bütün ahlâkî b u y r u k l a r bu su-katılmamış kılıkta karşımıza çıkarlar.

Şu halde “yalan söylemek kötüdür” çeşidinden *etik* önermeler, aslında önerme değil, kılık değiştirmiş birer buyruktur. Dolayısıyla bunlar olan bir şeyi tasvir etmiyor, salt bir isteği, başka bir deyimle, olması gereken bir şeyi dile getiriyorlar. Onun için, bu türlü etik önermelere, aynı toplum içinde yaşayan kişilerin birbirilerine karşı davranışlarını düzenleyen, nasıl davranılması gerektiğini bildiren pratik kurallar, başka bir adıyla, normlar da denir. Bu bakımdan, “yalan söylemek kötüdür” önermesiyle, örneğin trafik kuralları, “geç” ve “dur” işaretleri arasında özce hiç bir ayrım yoktur. “Yalan söyleme!..” buyruğu, “yeşil ışık yanmadan geçme!..” buyruğundan farksızdır. Birini “yalan söylemek kötüdür” şekline sokuyor, dolayısıyla, “yalan söylersen, toplumun yermesine uğrarsın” demeğe getiriyoruz; öbüründe, düpedüz, “kırmızı ışık yanarken geçmek yasaktır; geçersen, cezaya çarpılırsın” demek istiyoruz.

Öteki buyruklar gibi etik buyruklar da ne doğrulanabilir, ne de yanlışlanabilir; ancak, biraz önceki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, haklı gösterilebilirler (justification). “Yalan söyleme, çünkü, yalan söylersen...” Bilindiği gibi, bir buyruk ya istenilen bir şeyi (iyi) gerçekleştirmek, ya da istenmiyen bir şeye (kötü) engel olmak amacını güder. İyi bir eylem bizce, ya da toplumca istenen, dolayısıyla onaylanan, buna karşılık, kötü bir eylem istenmiyen, dolayısıyla onaylanmayan bir eylemdir. Övme ve yeme, mükâfatlandırma, ya da cezalandırma bununla ilgilidir. Buna bakınca, iyi-kötü, doğru-yanlış (etik anlamda), haklı-haksız kavramlarının, herhangi bir eylemin, genel olarak, toplumda yarattığı tepkiyi dile getirdiği görülür. Etik önermelere değer yargıları denmesi de bundandır. Değer yargıları bir olayı, bir durumu değil de, salt bir eylem karşısındaki tepkimizi (beğenme - beğenmeme, hoşlanma - hoşlanmama gibi) dile getirdikleri için, ne doğrudurlar, ne yanlış; biz ancak bir eylemi niçin beğenip niçin beğenmediğimizi temellendirebilir, yani haklı-gösterebiliriz. Yalnız, bu hakk-göstermenin (justification) büyük ölçüde objektif bir dayanaktan yoksun olduğu, daha çok subjektif-duygusal bir temele dayandığı meydandadır. Bu konuyu derinleş-

tirmeye girişmeden önce, herhangi bir yanlış-anlamaya meydan vermemek için, etik önermelerle, insana ilk bakışta etik gibi görünen başka önermeleri birbirinden ayırddelim.

“İyi”, “kötü” gibi kavramları çoğu zaman etik’le hiç bir ilgisi olmayan alanlarda da kullanırız. Örneğin, “iyi bir bıçak”, “iyi bir yol”, hattâ “iyi bir kemancı” sözlerinde olduğu gibi; aslında, buradaki “iyi” sözü çeşitli nitelikleri özetlemek için kullanılmış, nerdeyse *stenografik* bir deyimdir. Onun için, çoğu zaman, “iyi bir yol” sözünün ne anlama geldiğini anlamakta güçlük çekmeyiz. Birisine, “Yalova - Bursa yolu iyi midir?” diye sordüğümüzde, “evet” cevabını alırsak, uzun boylu düşünmeden, sevinçle yola çıkarız. Ama bu sevincimizde yanlış da olabiliriz; aslında yol kötü olduğu halde, bilgisizlik ya da kötü-yüreklilik eseri, bize yolun iyi olduğunu söylemiş olabilirler. Bizce önemli olan, burada “iyi”, “kötü” sözlerinin etik anlamda, yani subjektif bir beğenme-beğenmemenin ifadesi olarak değil de, salt olan bir durum, bir nesneyi kısaca vasıflandırmak için kullanılmış olmasıdır. Gerçi burada da herhangi bir nesne, ya da durum karşısında bizim subjektif tepkimiz işe karışıyor, öyle olmasa iyi ve kötü sözlerini kullanmazdık; örneğin bize “Yalova-Bursa yolu nasıldır?” diye sordukları vakit, yolun objektif niteliklerini (genişlik, düzlük, inişli-çıkışlı, dönemeçli, ağaçlı-ağaçsız olma gibi) saymakla yetinirdik; “iyi” sözünü kullanmakla, bütün bu niteliklerin tümce bizde yarattığı tepkiyi de dile getirmiş oluyoruz; ama gene de asıl maksadımız, belli bir yolun objektif niteliklerini özetlemektir. Onun için, “Yalova-Bursa yolu iyidir” önermesi, tabii yaklaşıklık bir şekilde, doğrulanabilir, ya da yanlışlanabilir. Kör bir bıçak, ya da yay tutmasını bilmiyen bir kemancı hakkında “kötü” sözünü kullandığımızda, subjektif bir tepkimizi değil, doğrudan doğruya objektif bir durumu dile getiriyoruz.

Yalnız, çoğu zaman, iyi sözünün tasvir-etme (descriptive) göreviyle değerlendirme görevi birbirine karıştığı için, bir önerme salt tasvir-edici bir önerme midir, yoksa tipik etik bir önerme mi, hemen kestirilemez. “Ahmet çok iyi bir insandır” sözünü alalım: Burada iyi ne anlamda kullanılmıştır? Buradaki iyi tasvir-edici de olabilir, değerlendirici de. Çoğu zaman iyi iki görevi birden

yüklenmiş olabilir: Hem Ahmedî'nin bazı objektif niteliklerini, örneğin iyilik yapmaktan hoşlanan, kibar, dost-canlısı, sözüne-bağlı, yurt-sever, dürüst, çalışkan, v.ö., bir insan oluşunu dile getirebilir, hem de benim Ahmet karşısındaki duygusal tepkimi. Onun için, bu türlü önermelerde objektif unsurlarla subjektif unsurların payını belirlemek çok güçtür. Yalnız bizce önemli olan nokta şu: Böyle bir önermede doğrulanabilir olan kısım, salt objektif niteliklerden meydana gelen, başka bir deyimle, tasvir-edici (descriptive) kısım. İkinci ve belki daha önemli bir nokta da, salt etik önermelerin gerçekte birer buyruk olmaları, hiç değilse bir buyruk kalıbına dökülebilmeleridir. "Yalan söylemek kötüdür" = "Yalan söyleme!" gibi...

Şimdi gene ilk sorumuza dönelim:

Bu türlü etik önermeler doğru ya da yanlış olabilir mi? Etiğin, genel olarak, normatif bir bilim olduğu söylenir; yani yol-gösteren kurallardan, davranış ilkelerinden, gereklilerden meydana gelen bir bilim. Bir bilim, olan'dan söz ettiğine göre, normatif bilim deyişi bir *contradictio in adjecto* değil midir? Bir şey nasıl hem normatif, hem bilim olabilir? Başka bir deyimle, "iyi", "kötü" gibi etik kavramlar aynı zamanda "doğru" ve "yanlış" yüklemine alabilir mi? Her bilimin doğru, yani ya kanıtlanabilir, ya da doğrulanabilir önermelerden kurulduğunu biliyoruz. Bilimde, yanlış olduğu halde, doğru diye kabul ettiğimiz önermeler olabileceği gibi, doğru veya yanlış oldukları henüz kesin olarak bilinmeyen önermeler de bulunabilir; ancak, biz bu türlü önermelerin bir gün yanlış veya doğruluklarının meydana çıkarılacağına inanırız. Etik önermeler için de aynı şey söylenebilir mi? Normatif ile bilim sözünün bir araya gelebilmesi için, etik önermelerin, daha doğrusu, buyruklarının aynı zamanda doğru olması şart gibi görünüyor. Bu mümkün mü?

Gene ilk örneğimizi ele alalım: "Yalan söylemek kötüdür". Şüphesiz bu önerme "mânasız" değil; "yalan söyleme!.." dendiği zaman, bu sözün mânasını derhal anlarız; örneğin, "kapıyı aç!" dedikleri zaman, gidip pencereyi açmayız. Yalnız, "yalan söyleme!" sözü ile, "bugün hava soğuk" sözü arasında büyük bir ay-

rım olduğu da meydanda: birisi bir isteğin, bir gereki-
kimin ifadesi; öbürü bir olayın, bir durumun.
Birinin instrumental bir mânası var, çünkü bizi belli
bir şekilde davranmaya çağırıyor, ya da yüreklendiriyor;
“yalan söyleme!” dendiği zaman, “yalan söylememin istenmedi-
ğini” anlıyorum. Yalnız, instrumental bir anlamı olan
bu türlü önermelere aynı zamanda doğruluk, ya da yan-
lılık yüklemeleri verilebilir mi? Bu önermelerin pratik
bir mânası olduğunu gördük; yâni onlarla belli bir şekilde dav-
ranmamız isteniyor. Ancak bu önermelerin teorik bir mânası
da var mı? Yâni bizden beklenen, ya da istenen davran-
ışın aynı zamanda doğru olduğu da söylenebilir mi?
Kısaca, “yalan söylemek kötüdür” sözü, aynı zamanda doğru
olabilir mi?

İlk bakışta insana bu mümkün gibi görünüyor. Hattâ, “doğ-
ru” olmıyan bir davranış nasıl “iyi” olabilir? gibi bir soru geliyor
insanın aklına. Onun için, iyi'nin doğru'dan ayrı düşün-
nülemeyeceğini, iyi'nin doğru'yu içerdiğini iddia eden
düşünürler var (Platon gibi). Yalnız, böyle bir görüş ne dereceye
kadar doğru olabilir?

Başlangıçta “doğru” ve “yanlış” kategorilerinin ancak mate-
matik bilgilere, bir de olaylarla ilgili bilgilerimize uygulanabile-
ceğini söylemiştik. Bir başka deyimle, ancak teorik bilgi-
lerin doğru veya yanlış'lığından söz edilebilir. Teo-
ria nedir? Salt olan'a bakma, olan üzerinde düşün-
meye teoria (eskiden nazariye) diyoruz. Bir futbol
maçında seyircilerin durumu, gece yıldızları gözliyen as-
tronomun yaptığı iş, bir kitapta yazılı olan şeyleri anlamaya, bir
problemi çözmeye çalışan kimsenin durumu, hep teoria de-
diğimiz şeye örnek verilebilir. En genel ve bilimsel anlamda, her
hangi bir olaylar kümesiyle ilgili bir açıklamaya da
teoria diyoruz. Kelimenin kök-anlamı olanı seyret-
mek. Örneğin, futbol seyircileri alanda olup biteni seyredi-
yor, kendileri her hangi bir eylemde bulunmuyorlar. Oyuncula-
rın durumu ise bambaşka; oyunu kazanmak gibi pratik bir
amaçla bazı eylemlerde bulunuyorlar. Onlarca oyunu kazanmak
iyi'dir. Maçın sonucu oyuncuların göstereceği ustalıkla
bağlıdır; iyi oynıyan taraf (hakem haksızlık etmezse) oyunu
kazanacaktır. Seyirciler ise passif bir durumda; hiç

değilse ilkece, bir etkileri yok. İçlerinden belli bir takımın kazanmasını isteseler, hattâ bu arzularını çeşitli söz ve hareketleriyle açığa vursalar bile, orada bulunmalarının asıl sebebi, düpedüz maçı seyretmek, oyunun oynanışını görmek, bir de nasıl sonuçlandığını öğrenmek. Maçın 3-1 Galatasaray takımının kazanmasıyla bittiğini düşünelim. "Galatasaray Feneri 3-1 yendi" önermesi teorik bir bilgidir, yâni doğrulanabilir. Şimdi, bu önermeyi değiştirmek hiç bir şekilde bizim elimizde değildir; gerçi bazılarının içinden, "Galatasaray Feneri 3-1 yenmemeliydi!" gibi bir dilek geçebilir, ama biz istesek te, istemesek te, bu sonuç doğru'dur. Acaba "Yalan söylemek kötüdür" önermesi için de aynı şeyi söyleyebilir miyiz? Yâni, biz istesek te, istemesek te, bu önerme doğru olabilir mi? Yoksa, "biz istediğimiz için, bu önerme doğrudur, biz istemezsek, doğru değildir" diyebilir miyiz?

Başka bir örnekle ne demek istediğimizi biraz daha açmaya çalışalım. Örneğin, "Brutus Caesar'ı öldürdü" önermesi tarihî bir olayı dile getirmektedir, dolayısıyla ya doğrudur, ya yanlış. Şimdi bize tarihî bir gerçeği bildiren bu önermeyi etik bir yargının konusu yapmak istersek, şöyle diyebiliriz: "Brutus'un Caesar'ı öldürmesi doğru değildir", veya kısaca, "Brutus Caesar'ı öldürmemeliydi!". Böyle düşünen birisi olay esnasında orada olsaydı, aynı yargıyı, "Brutus, Caesar'a kıyma!..", veya "Etme, Brutus!.." şeklinde dile getirebilir, hattâ sadece Brutus'un bu hareketini önlemeğe kalkışmak suretiyle de aynı işi görebilirdi. Kısaca, bütün bu gibi durumlarda, sözü geçen kimse, olan bir şeyi, bir olayı dile getirmiyor, sadece bir olay karşısında kendi duruşunu, ya da tepkisini dile getiriyor. Bir hareketi onaylayıp onaylamadığını anlatıyor. Aynı olay karşısında bir başkası, "Aferin Brutus, vur bir daha!.." diyebilirdi. Görüldüğü gibi, etik yargılarda hep duygusal-subjektif unsurun etik yargı'nın ve davranışın özünü teşkil ettiği söylenebilir. Böyle olunca, bizim kendi subjektif durumumuzu, ya da tepkimizi dile getiren bir önerme nasıl doğru veya yanlış olabilir? "Brutus Caesar'ı öldürmemeliydi!.." önermesi doğru mu, yanlış mı? Bütün etik önermeler bir buyruk şeklinde dile getirilebildiğine, daha doğrusu, aslında bir buyruk olduklarına göre, şöyle soralım: "Öldürmeyeceksin!.." buyrugu doğru veya yanlış olabilir mi?

Biz gene bu buyruğu indikatif forma çevirelim: “Öldürmek kötüdür”. Bu önerme bir olayın ifadesi olamayacağına göre, analitik bir önerme, veya bir totoloji olması akla gelebilir. O zaman “öldürme” nin “kötü olma” yı mantıkça içermesi, dolayısıyla bu önermenin karşınının bizi çelişmeye düşürmesi gerekirdi. Acaba “Öldürmek iyidir” dersek, gerçekten de çelişmeye düşer miyiz? Hitler’in 6 milyon yahudiyi öldürttüğü söyleniyor; bununla Hitler’in çelişmeye düşmüş olduğu söylenebilir mi? Besbelli ki, hayır. O halde, “Öldürmek kötüdür” önermesi analitik bir önerme de değil; dolayısıyla ne doğru, ne de yanlış. Bu önerme ile anlatılmak istenen ne öyleyse?

Birisi size: “A... B... yi öldürmüş” dese, siz de bir olayın ifadesi olarak bu önermenin doğruluğuna inansanız, çok muhtemel, “Yaa, vah, vah, neden öldürmüş?” diye sorarsınız. Böylece bu olay karşısındaki tepkinizi, yani üzüntünüzü, yerine göre, sevincinizi, v.ö., belli etmiş olursunuz. “Öldürmek kötüdür” sözü, öldürme olayı karşısında toplumun genel olarak menfi bir tepkide bulunduğunu gösteren, dolayısıyla bu gibi hareketleri yüreksizlendirmek amacını güden bir etik kural, bir direktif, ya da bir buyruktur. Gerçek bir önerme olmadığı için de, ne doğru durlar, ne yanlış; ancak işaret ettiği amaç bakımından mânalıdır. Yani “Öldürmek kötüdür” dendiği zaman, “niçin kötüdür?”, “ne bakımdan kötüdür?”, “hangi durumlarda kötüdür?” gibi sorular belirir zihnimize ve biz bu sorulara cevap verebildiğimiz ölçüde bu çeşit sözleri mânalandırabiliriz. Başka bir deyimle, bu çeşit önermelerin, daha doğrusu kuralların, bizim hayatımız bakımından, dolayısıyla genel olarak insan hayatı bakımından pratik bir önemi olduğu için bir mânaları vardır. Yani onlara uygun şekilde hareket etmekle bazı kötülüklerden uzak durabileceğimize, bazı iyi şeyleri elde edebileceğimize inanırız, dolayısıyla, buna inandığımız ölçüde onlara boyun eğeriz. “Yalan söylemek kötüdür, çünkü...” Bu türlü kuralların ardında mutlaka bir “çünkü” vardır. “Yalan söylemek kötüdür, çünkü, herkes yalan söylerse, toplumda güvenlik kalmaz; güvenlik olmayan yerde düzen olmaz, düzen olmayan toplum yıkılmaya mahkumdur; oysa yıkılmak iyi değildir, o halde yalan söylemek kötüdür...”

İlk bakışta, burada “Yalan söylemek kötüdür” önermesini,

dolaylı bir şekilde de olsa, k a n ı t l a m ı ş olduğumuz, dolayısıyla bu önermenin d o ğ r u l u ğ u n d a n söz etmeye haklı olduğumuz sanısına kapılmamız mümkün. Yalnız, iyice dikkat edilirse, yukarki çıkarımın d o ğ r u l u ğ u , aradaki “Yıkılmak iyi değildir” önermesinin doğruluğuna bağlıdır, oysa biz bu önermenin doğru olup olmadığını bilemeyiz. Aslında “Yıkılmak iyi değildir” önermesiyle “Yalan söylemek kötüdür” önermesi arasında hiç bir ayırım yoktur, dolayısıyla o da ne doğrudur, ne yanlış. Kısaca, “Yıkılmak iyi değildir”, “yıkılmak istemiyoruz”, demektir. Aynı şeyi yaşamak için de söyleyebiliriz; bilindiği gibi, çoğunluk yaşamayı istediği için, yaşamamanın i y i olduğunu kabul ederiz; ama intihar edenler de olduğuna göre, “Yaşamak iyidir” önermesinin o b j e k t i f bir hakikatı dile getirdiği söylenemez.

Problemi başka bir açıdan ele alalım: Bilindiği gibi, “Yalan söylemek kötüdür” gibi e t i k önermelerin başka bir adı da d e ğ e r y a r g ı l a r ı d ı r . E t i k 'de olduğu gibi, e s t e t i k alanında da hep bu yargılarla iş görürüz. Nitekim, “Beethoven'in 9. senfonisi güzeldir” sözü de bir değer yargısıdır. Bütün bu yargılarda yaptığımız iş, “iyi”, “kötü”, “güzel”, ‘çirkin’, v.ö., gibi d e ğ e r l e r i bazı nesnelere, eylemlere, insanlara y ü k l e m e k t e n ibarettir. Buna göre, baştaki sorumuzu şu şekilde değiştirebiliriz: “Değerler bu nesnelere veya eylemlerin kendinde olan, o b j e k t i f nitelikler midir? Yoksa, salt bizim onlara kendimizden yüklediğimiz s u b j e k t i f nitelikler mi? D e ğ e r l e r gerçekten o b j e k t i f , yâni herkesin görebileceği birer nitelikse, değer yargılarımızın da d o ğ r u veya y a n l ı ş olması gerekir; yok, bu türlü yargılar sadece kendimize ait, hiç bir objektif dayanağı olmayan bir d u y g u 'nun, bir istem'in, ya da bir tepkinin ifadesi ise, o zaman, onların doğruluk veya yanlışlığından söz edemeyiz. Birinci halde, “tahta siyahtır”, “pencere açıktır”, “su deniz seviyesinde yüz derecede kaynar” önermeleri nasıl ilkece d o ğ r u l a n a b i l i r ya da y a n l ı ş l a n a b i l i r bir durumu veya olayı dile getiriyorsa, “Yalan söylemek kötüdür” sözünün de böyle bir durumu, ya da olayı dile getirmesi gerekir. Bu takdirde, “siyahlık” nasıl herkesin “tahta” da görebileceği bir nitelikse, “kötülük” te “yalan-söyleme” nin ondan ayrılamaz bir niteliği olacaktır. Yalnız, bu mümkün mü? Bir an mümkün olduğunu kabul etsek, o zaman e t i k

bu yrukların mânası kalır mı? Başka bir deyimle, herkesin, kendiliğinden ahlâklı olması, hiç değilse, hangi hareketlerin iyi, hangilerinin kötü olduğu noktasında birleşmesi gerekmez miydi?

Değerlerin subjektif olmadığını, objektif bir temele dayandıklarını, dolayısıyla, nenin iyi, nenin kötü olduğunun bilinebileceğini ilk iddia edenlerin başında Platon gelir. Platon, sözün gelişi, erdem'in bir bilgi olduğunu, dolayısıyla, her bilgi gibi, öğrenilip öğretilebileceğini iddia eder. Ona göre, aslında istem'imiz aklımızın bize bildirdiği bu bilgilere daima uyar, yâni doğru'nun ne olduğunu bilen bir kimsenin eğri hareket etmesine imkân yoktur; onun için, eğri hareket ediyorsak, bu, doğruyu bilmememizdir; amâ biz gene bir şeyi doğru sanadığımız için isteriz veya yaparız, yoksa bir şey biz onu istediğimiz için doğru değildir. "İyi" yi bile bile "kötü" hareket edemeyiz; onun için, Platon'a göre, iyi kavramı doğru kavramını içerir, dolayısıyla, onca, " $2 \times 2 = 4$ " önermesi gibi, "yalan söylemek kötüdür" önermesi de doğru olmak gerekir.

Bize kalırsa, Platon, ancak teorik bilgilere ait bir nitelik olan doğruluk ya da yanlışlığın, pratik kurallar için de geçer olduğunu iddia etmekle, imkânsızı gerçekleştirmek istemiştir. Başka bir deyimle, iyi ile doğru aynı zamanda aynı şeyin yüklemi olamazlar. Doğru ancak olan bir şeyi dile getiren önermelerin bir niteliği, iyi (tabii yalnız etik anlamda) ise olması gereken eylemlerle ilgili önermelerin niteliğidir. "Brutus Caesar'ı öldürdü" ile "Brutus Caesar'ı öldürmemeliydi, öldürdüğüne fena etti" arasında büyük bir ayrım var. Birincisinde, yalnız olan bir şeyi tespit veya tasvir etmekle yetiniyoruz; bu tasvirimiz doğru veya yanlış olabilir. İkincisinde ise bir değer yargısında bulunuyoruz, yâni belli bir olay karşısındaki duygusal, subjektif tepkimizi dile getiriyoruz; nasıl davranılması gerektiğini belirtiyoruz. "Brutus'un Caesar'ı öldürmüş olması" olayı karşısında herkesin başka başka tepkide bulunması da "öldürme" nin "kötülük" niteliğini içermediğini gösterir. Onun için, "Brutus Caesar'ı öldürdü" önermesinin doğru veya yanlış olduğunu

tespit edebildiğimiz halde, “Brutus Caesar’ı öldürmemeliydi”, ya da “İyi ki Brutus Caesar’ı öldürdü” gibi değer yargılarının doğruluk veya yanlışlığını gösterecek her türlü objektif araçtan yoksunuz. Biz olsa olsa bu yargıları, dayandığımız öncüller açısından, haklı-gösterebiliriz (justification): Örneğin, demokrasi’nin ana-değerlerine inanan bir kimse için, Caesar’ın öldürülmesi haklı ve iyi bir şey, buna karşılık, Caesar’ın diktatörlüğünü lüzumlu gören bir kimse için ise haksız ve kötü bir şeydir. Yalnız, öncüllere inanıp inanmamak gene bizim elimizdedir, bizim tercih ve seçimimize, yerine göre de keyf ve kaprisimize bağlıdır.

Doğrulama ile haklı-gösterme arasında büyük bir ayrım var, o da şu: Her hangi bir önermenin doğruluğu veya yanlışlığı kesin olarak kanıtlanabilir, ya da gösterilebilir; bir değer yargısı için bu imkânsızdır. Bilimsel problemlerin tersine, etik problemlerinin hiç bir zaman kesin olarak çözülemediğini görüyoruz: Birisi bize, “Şili’nin başkenti Rio de Janeiro’dur” dese, bu bilgisinin yanlış olduğunu göstermekte güçlük çekmeyiz. Aramızda bir tartışma geçse bile, bu tartışma kısa zamanda müspet bir sonuca bağlanabilir. Ama, “Çok-evlilik mi daha iyidir (dikkat ederseniz doğru demiyoruz), tek-evlilik mi?” sorusu üzerinde ebediyen tartışmak mümkün. Aynı şekilde, “Demokrasi mi daha iyidir, Komünizm mi?”, ya da “Euthanasie’ye izin verilmeli mi, verilmemeli mi?” konularında da ebediyen tartışılabilir. Buna sebep, her iki yanın da, kendi değer-sistemleri ve inançları açısından, doğru buldukları, daha doğrusu, haklı gördükleri bir takım kanıtlar öne sürebilmeleridir. Bir deyimle, değer-yargılarının işe karıştığı hiç bir problem kesin bir sonuca bağlanamaz; yalnız, bu, onlar üzerinde bir anlaşma veya uzlaşma’ya varmamıza engel değildir. Aslında, kelimenin gerçek anlamıyla anlaşmazlık ancak değer-yargıları üzerinde olur. Teorik problemlerle ilgili anlaşmazlıklar ise salt bir yanın bilgisizliğinden doğar; bu bilgisizlik giderilince de kendiliğinden ortadan kalkar. Değer-yargılarının çeşitliliğinden doğan anlaşmazlıklar ise ilkece ortadan kaldırılamaz; bir uzlaşma’ya varılabilirse de, bu, problemin çözülmüş olduğunu göstermez.

Bir problemin kesin olarak çözülebilmesi

için, bu konuda ileri sürülebilecek iki karşıt görüş veya açıklamadandan birinin mutlaka doğru, öbürünün mutlaka yanlış olması gerekir. Örneğin, "Fransanın başkenti hangi şehirdir?" sorusunun doğru karşılığı, "Paris" dir. Bütün öteki cevaplar yanlış'tır. Bir de şu soruyu alalım: "Demokrasi nasıl bir idare şeklidir?" Kabaca bu sorunun iki şekilde cevaplandırıldığını düşünelim: 1) "Demokrasi iyi bir idare şeklidir"; 2) "Demokrasi kötü bir idare şeklidir". Şimdi, çelişik gibi görünen bu iki cevaptan biri doğru, öbürü yanlış'tır diyebilir miyiz? Hayır, çünkü bunlardan ikisi de doğru, ikisi de yanlış olabilir, daha doğrusu, iki görüş te savunulabilir, yani haklı-gösterilebilir. O zaman, "Demokrasi iyi bir idare şeklidir, çünkü..." diye başlamamız, demokrasiyi neden iyi gördüğümüzü belgelememiz veya pekiştirmemiz, bunun için de, öncüllerimizi ortaya sermemiz gerekir. Yalnız, matematikte olduğu gibi, burada da öncülleri kanıtlamak imkânsızdır; onları doğru diye kabul ederiz, onların doğruluğuna inanırız. Onun için, birisiyle demokrasi konusunda tartışmaya tutuşmuşsak, sonunda, kandırıcı, akla-yakın kanıtlar öne sürerek, karşıımızdaki ni de aynı öncüllere *inandırmanın* yolunu bulmak zorundayız. Böylece karşıımızdaki ni kendi görüşümüze katılmaya ikna etmiş olursak ta, tartışma konusu problemi çözmüş olduğumuzu, yani hakikatın ortaya çıktığını iddia edemeyiz. Öyle olsaydı, siyasî partiler kuracak yerde, okullarda çocuklarımızı fizik, kimya okuttuğumuz gibi, hangi idare şeklinin doğru olduğunu öğretir, işin içinden sıyrılırdık. Gerçi çocuklarımıza bazı ahlâkî, siyasî, hukukî kurallar belletmiyor değiliz, ama bütün bu bellettiklerimiz teorik birer hakikatten çok, bizim kendi inandığımız, doğru bulduğumuz bir takım pratik normlardır. Bu normları çocuklarımıza öğretmek'ten çok aşıladığımızı söyleyebiliriz.

O halde gene ilk sorumuza dönelim: "Yalan söylemek kötüdür" önermesinin mânası nedir, bu önermeyle teorik-objektif bir bilgiyi dile getirmediğimize göre, ne çeşit bir bilgiyi dile getiriyoruz?

Bazılarına göre, "Yalan söylemek kötüdür" önermesini, "Ben yalan söylemeyi onaylamıyorum ("doğru bulmuyorum") şeklinde ifade etmek mümkün. Yani, bir olay'ın ifadesi imiş gibi gö-

rünen bu önerme, aslında, benim “yalan-söyleme” eylemi karşısındaki duygusal tepkimi (hoşlanıp-hoşlanmamamı) dile getiriyor. Onun için, bir başkası pekâlâ, “Yalan söylemek yerine göre iyidir” diyebilir. Nitekim insanların büyük bir kısmı bol bol yalan söylediklerine göre, bunu eylemleriyle de pekiştirmiş oluyorlar.

Bir başka görüşe göre, “Yalan söylemek kötüdür” önermesi aslında “Yalan söyleme!..” buyruğundan başka bir şey değildir. Biz bu gibi önermelerle bir olayı dile getirmekten çok, her hangi bir isteğimizi, bir dileğimizi başkalarına bildirir, onları bu isteğimizi yapmaya dâvet eder veya zorlarız. Buna göre, bütün ahlâkî önermeler kılık değiştirmiş birer direktif’ten başka bir şey değildir.

Bizce, bu iki görüş te doğru olup, bir paranın iki yüzü gibidirler. Ne var ki, ahlâkî önermeler, bireysel buyrukların tersine, sosyal bir karakter taşırlar. Buna göre, “Yalan söylemek kötüdür” önermesi genel olarak bütün bir toplumun, hiç değilse, büyük bir çoğunluğun “yalan-söyleme” olayı karşısındaki duygusal tepkisini dile getirir ve bu tepki zamanla “yalan söyleme!..” buyruğunda sosyal bir norm karakteri kazanır. Onun için, bu türlü pratik kurallar sosyal birer konvansiyon’dan başka bir şey değildir, dolayısıyla, her konvansiyon gibi, bu kurallar da bireyler tarafından her an çiğnenebilir. Sonra, pek tabii olarak, bu konvansiyonlar toplumdaki topluma değişebileceği gibi, zaman içinde de değişebilirler. Dinler gibi, ahlâk, hukuk, siyaset sistemlerinin çeşitliliği ve durmadan değişmesi, bu sistemlerin kökel relatifliğinin tarihî belgesidir. Bir olay’ın ifadesi olan “Su deniz seviyesinde 100° de kaynar” önermesi de değişmez bir tabiat kanunu olduğu gibi, objektif, yani herkes için geçerliği olan, herkesin, her an doğrulayabileceği bir hakikatı dile getirir. Oysa, pratik kurallara inanıp inanmamak elimizde olduğu gibi, onlara boyun eğip eğmemek te elimizdedir.

Buraya kadar söylediklerimizi şöyle özetliyoruz:

Teorik bakımdan, etik önermeler ne doğrudur, ne yanlış; bunlar sadece bazı isteklerimizi ve bazı tepkilerimizi dile getirirler. Eğer bu önermelerde mutlaka bir hakikat payı artıyorsak, şöyle diyebiliriz: Biz onlara inandığımız ölçü-

de ve inandığımız müddetçe — bizim için — doğrudurlar. Başka bir deyimle: Biz onlara doğru oldukları için inanmayız, biz onlara inandığımız için doğrudurlar. Pragmacılar gibi söylersek, bu türlü önermeler pratikte işimize yaradıkları müddetçe, onları doğru biliriz. “Yalan söylemek kötüdür” önermesi bir toplumda düzeni sağlamada işe yaradığı için doğrudur, ama, gene de toplumda düzen olmasını isteyip istememek bizim elimizdedir. Buradaki doğruluğun teorik hakikatla bir ilişkisi olmadığı meydanda, çünkü ne kanıtlanabilir, ne de doğrulanabilir.

Bu çözümlerimiz sonunda bize şöyle sorulabilir: Ahlâkî, siyasî, hukukî bilgilerimiz, daha doğrusu, inanç ve kanılarımız teorik doğruluktan yoksunsa, salt bizim beyeni ve istemlerimize dayanıyorsa, toplum düzeni nasıl kurulabiliyor? Sonra, hak, adalet, iyilik, kötülük gibi etik kavramların hiç mi teorik-objektif bir dayanağı yok?

İlkin birinci soruya cevap verelim: Bütün pratik kuralların birer konvansiyon olduğunu söylemiştik; büyük bir çoğunluğun belli kuralları doğru diye bellemesine, onlar üzerinde uzlaşmasına hiç bir engel yok. Toplum düzenini mümkün kılan, inanılan kuralların doğru olması değil, büyük çoğunluğun aynı kurallara inanması ve boyun eğmesidir. Bu kurallar dünyanın en saçma, en gülünç kuralları da olsa, toplumsal düzeni sağlamak için onlara inanmak, hattâ onları zorla kabul ettirmek yeter. Şüphesiz, etik kurallara çoğunluğun tabii istek ve eyiiimlerine ne kadar uygun olursa, toplum düzeni de o derece sağlam olur. Ancak, çoğu zaman toplumda hâkim sınıfı teşkil eden azınlıklar kendi çıkarlarına uygun kuralları yığınlara kabul ettirmekte, hattâ kutsal birer hakikat gibi göstermekte güçlük çekmediklerine göre, bu bile şart değildir. Hindistandaki Kast sistemini düşününüz: Bugünkü anlayışımızla insanlığa-aykırı gelen bu sistem yüz yıllar, hattâ binyıllar boyunca ayakta kalabilmiştir.

İkinci soruya gelince: Etik kavramları teorik-objektif bir temele dayatma çabası, hiç değilse, Sokrates kadar eskidir. Bilindiği gibi, Sokrates bütün ömrünü bu kavramların özünü bulmaya, başka bir deyimle, tanımını (definition) yapmaya harcamıştı. Sokrates (ve tabii Platon), örneğin erdem'in ne olduğunu

bilirsek, erdemli hareket edeceğimize inanıyordu. Yalnız, bütün çabasına, bütün diyalektik ustalığına rağmen, Sokrates'in bütün araştırmalarının, daha doğrusu soruşturmalarının başarısızlıkla sonuçlandığını görüyoruz. Buna sebep, Sokrates'in, bazı eylemleri vasıflandırmak için türlü biçim ve anlamlarda kullandığımız etik kavramlarla matematik kavramlar arasındaki öz-ayrımın farketmemiş olmasıdır. Sokrates ilkece cesaret kavramının da örneğin üçgen kavramı gibi tanımlanabileceğini sanır, hiç değilse, tanımlanabilmesi gerektiğine inanır. Cesaretin tanımını cesaret hakkındaki doğru bilgimizi dile getirecektir. Dolayısıyla bu bilgiye sahip olan bir kimsenin cesaretli olmamasına imkân yoktur. Sokrates'in burada iki bakımdan da yanlışlığına şüphe yok, ama bizce asıl önemli yanlışlığı, bizim bazı eylemler karşısındaki duygusal-subjektif tepkimizi dile getiren hak, adalet, cesaret, erdem, iyi, kötü gibi çok-anlamlı sözleri matematik türden, istisnasız herkesin üzerinde anlaşabileceği tek-anlamlı birer kavram sanması. Sokrates'e göre, eğer biz etik kavramların gerçek anlamını, başka bir deyimle, teorik özünü yakalayabilirsek, bunlarla matematik kesinlikte kurallar, yani davranış ilkeleri kurabiliriz, böylece toplum hayatını sarsılmaz temeller üzerine oturtmak mümkün olabilir. Ne var ki, Sokrates, araştırmalarının sonunda, kavramların gerçek bilgisine varacak yerde, hep doxa (sana) larla, yani konvansiyonel tanımlarla karşılaşmıştı. Bu başarısızlığı kendi bilgisizlik veya beceriksizliğine yoran Sokrates, gene de doxa'ların aşılacağına, kavramların gerçek bilgisine varılabileceğine inanır. Kendisinin hakikata varamadığını görece kadar ironi sahibi olmasına rağmen, ömrünün sonuna kadar yorulmaz bir "soruşturucu" ve "araştırmacı" olarak kalabilmesi bunu gösterir. Eğer Sokrates bu derece aşırı bir rasyonalist olmayıp ta, araştırmalarının her defasında kendisini çıkmaza sürüklemiş olmasının sebeplerini araştırsaydı, bugünkü analitik felsefenin ve semantiğin kurucusu olabilirdi. Ne yazık ki, Sokrates kendi aklından şüphe ettiği halde, hiç bir zaman aklın kendisinden şüphe etmedi.

Onun akla olan sonsuz güveni ünlü öğrencisi Platon'da kendi aklına güvene dönüşecektir. Sokrates'in o sonu gel-

mez tartışmalarından, o “kısır” ironisinden, o yersiz alçak-gönüllülüğünden bıkan Platon, bize hocasının bir türlü yakalayamadığı hakikatı bulduğunu ilân edecektir. Platon, etik kavramların yalnız özünü değil, bunlar arasındaki sıra-düzenini (hiérarchie) bile bulmuştur. İyi kavramı mutlak bir kral gibi hepsinin üstünde tahta kurulmuştur. Pratik hakikatların sırrını çözdüğüne inanan Platon üstelik bizi Politeia’larda bu hakikatlar üzerine kurduğu ideal devletin temâşasma dâvet etmektedir. Burada size Platon’un nasıl her sıkıştığında bir mythos uydurup işin içinden çıktığını anlatmak niyetinde değilim. Sokrates’deki fikir-dürüstlüğünden Platon’da eser yok artık. Yalnız, Platon’un bize ideal-devlet diye sunduğu tabloya yakından bakıp, hele üstteki boyayı biraz kazıyınca, aristokrat-çocuğu Platon’un Isparta sitesini kendi ön-yargılarıyla rötuş edip bize ideal-devlet diye yutturmaya kalktığını farketmekte gecikmeyiz. Sonra, asıl önemlisi, Platon’un kendi doxa’larını, kendi beğenilerini mutlak-hakikatlar sanıp, bunların dışında hakikat olamayacağını iddia etmesi, dolayısıyla, sözüm-ona ideal-devletinde her türlü şüpheye ve araştırmaya kapıları kapamasıdır. Onca, devleti idare edecek olan filozof-kral (yâni kendisi) hakikatın biricik sahibi olduğundan, başka türlü düşünenler hem yanlış düşünen, hem de kötü-niyetli kişiler olmak gerekir (yanlış = kötü; doğru = iyi); dolayısıyla, ideal-devlette bu gibiler baş kaldıracak olursa, devletin iyiliği uğruna, ölüm cezasına çarptırılmalıdır. Demokrat düşmanlarının hismına kurban giden Sokrates yarım yüzyılı aşan “araştırmacılık” hayatına vedâ ederken, öbür dünyada da araştırmalarına devam edebileceği umuduyla avunuyor, hattâ Orpheus, Musaeus, Hesiodos ve Homeros gibi yaşarken tanıyamadığı ünlü ölümlere aynı arda arkası gelmez soruları sorabileceğim diye seviniyordu. Sokrates Hades’te dolaşırken yolu kazara Platon’un ideal-devletine düşecek olsaydı, gençliğin aklını çelen bir şüpheci, hattâ toplum düzeninin temellerine dinamit koyan bir kundakçı diye cellâda teslim edileceğine şüphe yoktu.

Buraya kadar söylediklerimizden şu sonuçları çıkarabiliriz: Dinde olsun, ahlâkta olsun, siyaset ya da hukukta olsun, bilimlerde olduğu gibi kesin, objektif, tek-biçimli hakikatlara varmak

imkânsızdır. Onun için, bu çeşit pratik bilgiler üzerine bir *bilim* kurulamaz. Böyle bir bilim olamayacağına göre, bu sözde-bilime dayanan *ideal bir devlet* te olamaz. Böyle bir şeyin olabileceğini sananlar, Komünizmde olduğu gibi, sözümlerine “kesin” hakikatlerini eğitim, propaganda, beyin-yıkama yollarıyla insanlara aşılacak, bu hakikatleri gene de kabul etmeyenleri zorla yola getirmek, daha olmazsa, “temizlemek” yolunu tutmak zorundadırlar. Bütün ahlâk sistemleri toplumun benimsediği ve başarıyla uyguladığı bir takım konvansiyonlardan ibaret olduğu gibi, bütün politik teoriler de doğruluğuna inanılan belli bir takım sosyal idealleri gerçekleştirmeye yarayan *ideoloji* sistemleridir. Demokrasi de belli bir hayat anlayışına dayanan böyle bir ideoloji sistemidir. Ancak bu sistemin tümelci dediğimiz sistemlerden farkı, dayandığı pratik ilkelerin mutlak hakikatler değil, insanların kendi istekleriyle üzerinde anlaştıkları bir takım konvansiyonlar olduğunu bilmesidir. Demokraside *hürlüğe* her şeyin üstünde değer verilmesi bundandır. İnsanlar, herşeyden önce, hangi konvansiyonlar üzerinde birleşmek istediklerini gene kendileri takdir etmelidirler. Çünkü, bir toplum’un inandığı, bağlandığı değerler ister mutlak, ister relatif olsun, onları seçip seçmemek, ya da bazılarını ötekilerine tercih etmek gene insanın kendi elindedir.